

HÍRES BŰNÜGYEK, TANULSÁGOS NYOMOZÁSOK

BEZSENYI TAMAS

Stadler József, a rendszerváltozás vállalkozója

A posztoszocialista szervezett bűnözés összefonódása a gazdasággal

„... én már csak üzleti megfontolásból is belenyugszom, hogy a közönségnek és minden adófizetőnek joga van a maga hőiséhez és happy endjéhez, és ezt egyaránt mi vagyunk kötelesek szolgáltatni, mi, a rendőrség, és maguk, írók.”¹

„A Szovjetunió kaotikus átmenete a piacgazdaságra megteremtette annak a lehetőségét, hogy az üzleti tevékenységet Oroszországban [...] mélyen áthassa a szervezett bűnözés.”² Manuel Castells szerint ezt elősegítette, hogy a nyugati országok megélénkülő legális és illegális kereskedést folytattak a volt szovjet érdekszférával. A szervezett bűnözői csoportok az irányító és termelési funkciót ellátó részegységeket alacsony, míg a kereskedést magas kockázattal, jó kereslettel jellemezhető országokba telepítik.³ Ez kísértetiesen hasonlít a különböző termékeket előállító transznacionális cégek működési profiljához.

Az orosz elnöki hivatal szociál- és gazdaságpolitikai elemzőközpontja szervezett bűnözést taglaló 1994-es jelentésében becslést fogalmazott meg arról, hogy a gazdaság és kereskedelmi szféra hány százalékát érintik illegális pénzügyi cselekmények. A beszámolók szerint feltehetően tíz százalék volt érintett, viszont ez a piacon működő cégek tőkeforgalmának akár a húsz százalékát is elérhette.⁴

Egy magyar példa segítségével kívánom bizonyítani, hogy a kelet-európai rendszerváltozások révén kiépülő piacgazdaságban működő bűnözői csoportokat nehéz elválasztani a sikeres vállalkozói szerveződésektől. Ugyanis mindkét közeg tagjai között elfogadott volt informális kapcsolatokon keresztül illegális tevékenységek beiktatásával profitábilisan működni. Természetesen nem kívánom azt állítani, hogy ez minden vállalkozóra igaz lenne, de mindenképpen jelzésértékűnek tartom, hogy Magyarországon a kilencvenes évek bűnözői leszámolásai legális vagy féllegális, hatalmas profitot termelő

1 Friedrich Dürrenmatt: Az ígélet. A bűnügyi regény rekviemje. In: Friedrich Dürrenmatt: Válogatott elbeszélések 3. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003, 87. o.

2 Manuel Castells: Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra III. kötet. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 206. o. [Az információs társadalom klasszikusai]

3 Uo. 193. o.

4 Rossiiskaya mafia sobiraet dos'ye na krupnykh chinovnikov i politikov. Izvestiya, 26. January, 1994, pp. 1–2.

cégirányítókat is érintettek.⁵ Oroszországban pedig a *Kommerszant* szinte már halálozási rovatot vezetett a magyar leszámolásokkal egy időben a munkavégzés közben meggyilkolt üzletemberekről.⁶

A következő elemzésben azt mutatom be, hogy a szervezett bűnözés az államszocialista örökségből építkező piacgazdasági szereplők miként fonódtak össze. Ezért azt kívánom bizonyítani, hogy *Stadler József* gazdasági bűncselekmények elkövetése nélkül is profitábilis vállalkozó volt és lett volna. Ezzel szorosan összefügg annak cáfolása, hogy Stadler főként és elsősorban adócsaló lett volna. A média által előszeretettel ráaggatott adócsaló, áfacsaló minősítés igencsak leegyszerűsítette az ügy értelmezését. Ebben szerepet játszott, hogy az újságírók kevésbé értettek az új piacgazdasághoz kötődő gazdasági bűncselekményekhez, ennek oknyomozói kultúrája még a maihoz képest is szegényes volt. Másrészt az ügyben bizonyítatlanul maradt politikai szálakra fókuszáltak⁷, noha a Stadler által működtetett rendszerből kiindulva sokkal plauzibilisebb feltevéseket és valószínűsíthető érdekeket lehetett volna kitapintani.⁸ *Ballai József* újságíró szemléletes módon világítja meg, hogy a vidéki bíróságok ügyeiről elsősorban szabadúszó újságírók tudósítanak, akiknek a bevételük függ attól, hogy mennyire szórakoztató a hír, amelyet közölnek. Az *infotainment*⁹ elvárásai alapján a legfontosabbnak Stadler huszonéves barátnője, illetve a vállalkozóról olajfestményt készítő festő tűnik. A saftosabb részletek érdekében pedig ezek az újságírók a vádlottakkal próbálnak minél jobb kapcsolatot kiépíteni, így „*az együttműködés (ítéljük is meg bárhogyan)*” dönti el, „*hogy a közvélemény másnap mely szemszögből követheti nyomon a történeteket, azaz vélekedése milyen irányba fordul*”¹⁰. Olyan újságíróknál is megtalálható azonban a tárgyi tévedés, illetve a ferdítés gyanúja, akik egész könyvet áldoztak az ügy boncolgatására.¹¹

5 Barnóczki Brigitta – Prókai Eszter: Az első utcai kivégzéstől a leghírhedtebb robbantásig. Origo, 2012. július 18. <http://www.origo.hu/itthon/20120717-a-kilencvenes-evek-robbantasai-merenyletei-es-az-olajugyek.html>

6 Marshall I. Goldman: Why is the Mafia so dominant in Russia? Challenge, January–February, 1997, pp. 39–47.

7 Stadler: eredeti a Hámori-levél. Index, 2001. február 22. <http://index.hu/belfold/stadlermszp/>

8 Üdítő kivételnek számít Ballai József, aki alapos tényfeltáró munkát végzett a Stadler-ügy kapcsán.

9 Az *information* (tájékoztatás) és az *entertainment* (szórakoztatás) angol főnevek összeolvasztásából létrejövő fogalom.

10 Ballai József: Stadler József vádlott „levele” az MSZP-nek: Az utolsó vicsora. Magyar Narancs 2001. március 1. http://magyarnarancs.hu/belpol/stadler_jozsef_vadlott_levele_az_mszp-nek_az_utoolso_vicsora-61342 [2001a]

11 Ambrus Sándor: Stadlerakasztó. Pilvax Publishing Co., Budapest, 1995. Ambrus korábbi munkáinál is felvetődött ez a gyanú. Zelei Miklós: Még egy kis Ambrusológia. Beszélő, 1990/ 1., 3. o.

A Stadler-ügy kutathatóságának kérdései

Stadler József akasztói vállalkozó büntetőügye az 1990-es évek egyik legnagyobb gazdasági botrányává vált Magyarországon. Az említett ügy a rendszerváltozás utáni években kiépülő piacgazdaság alapvető hiányosságaira, informálisan létező politikai érdekek létezésére hívta fel a figyelmet. Az 1990-es évek második felére elharapódzott alvilági leszámolásokról és más gazdasági bűncselekmények (Globex-, Postabank-ügy) azonban viszonylag gyorsan háttérbe szorították a bűncselekmény jelentőségét, szerepét. Az újságírók és más szakértők is inkább a később történt bűnügyeket írták meg könyv¹² vagy szakcikk¹³ formájában.

A rendőrnnyomozókkal készített interjúk során az is bebizonyosodott, hogy az említett okok miatt a rendvédelmi szakmai konferenciákon is gyorsan feladásba merültek az akasztói vállalkozó ügyének főbb motivációi, elkövetési technikái.¹⁴ Habár az ügy aktája rövid időn belül olyan méretes lett, hogy már azt is megnehezítette, később pedig lehetetlenné tette, hogy új nyomozókat vonjanak be a szövevényes ügybe. Hiszen egy-egy új rendőrtisztnek először több hétbe, majd több hónapba került volna csak az ügy megismeréséhez elolvasni az anyagokat. Az egyik rendőrnnyomozó elmondása szerint az egyik házkutatáson annyi iratot foglaltak le, hogy a zsákok megtöltöttek egy negyven négyzetméteres irodát.¹⁵ Talán az egész Stadler-ügy egyik legironikusabb részlete, hogy a több tonnát kitevő iratok és akták nincsenek a rendőrségi irattárban, és információim szerint a levéltárnak sem adták át. Minden valószínűség szerint selejtezték.¹⁶

A kutatáshoz négy egykori és egy aktív rendőrtiszttel készítettem félig strukturált mélyinterjút, amelyek a nyomozati források hiánya miatt, illetve más forrásokhoz kapcsolva egyaránt rendkívül hasznosnak bizonyultak. A kérdések az ügy vonalát követték végig, ám a helyzetfüggőségre való tekintettel, az új információk megismerése érdekében csak félig strukturált interjúkat készítettem.¹⁷ Minél inkább strukturálatlan az interjú, annál nagyobb részben függ a sikeresség az interjúkészítő iránt érzett bizalomtól. Az inter-

12 Mong Attila – Vajda Éva: Az ártatlanok kora. Elektromédia, Budapest, 2009

13 Diós Erzsébet: Bankcsődök és bankperek: bankbukások története tanulságokkal. Virág György (szerk.): OKRI Szemle. OKRI, Budapest, 2009, 81–100. o.

14 Interjú B. M. rendőr ezredessel. 2013. február 24.

15 Interjú B. I. nyugalmazott rendőr ezredessel. 2013. március 31.

16 Interjú B. M. rendőr ezredessel. 2013. február 24.

17 Kovács Éva: Interjú módszerek és technikák. In: Kovács Éva (szerk.): Közösségtanulmány – módszertani jegyzet. Néprajzi Múzeum, Pécs, 2007, 269–277. o.

júalanyaim csak anonimizálva, nevük kezdőbetűjének feltüntetésével vállalták az interjút. A felmerülő „interjúcsapdákra” a legjobb megoldásnak a Gabriele Rosenthal-féle módszert tartom, amely összefüggő narratív rendszerként kezeli az interjút, miközben feljegyzi a metakommunikatív jeleket is, hogy ezek alapján narratív konstrukcióként értelmezhesse a beszélgetés egészét.¹⁸

A szervezett és gazdasági típusú bűnözés nyomozásának nehézségei

A következőkben végigtekintem a rendőrség és a rendszerváltozás kapcsolatát a gazdaságvédelem szempontjából, hogy Stadler József vállalkozói tevékenysége, illetve a bűnügy folyamatai világossá váljanak, és értelmezhető legyen az akasztói vállalkozó népmesei figura helyett valóságos személyként. A rendszerváltozást megelőző időszakban társadalmi tulajdon elleni vétségek és bűncselekményeket nyomozó osztályok (TT = társadalmi tulajdon védelme) a rendszerváltozás idejére a megszűnés szélére kerültek, és 1989–1990-ben több rendőri vezető is kezdeményezte, hogy a piacgazdaság bevezetésével a TT-s osztályokat, alosztályokat ne alakítsák át gazdaságvédelmi szervekké. Erről 2000-ben Kiss Ernő dandártábornok beszélt az olajbizottság előtt tett beszámolójában: „voltak olyan rendőri vezetők, akik azt hangoztatták, hogy piacgazdaság viszonyai, körülményei között nincs szükség gazdaságvédelemre, gazdasági bűnüldözői munkára”¹⁹. Sajnos ebből az optimista szándékú megközelítésből olyan vulgarizált gazdaságelméletre redukálható érvelés bontakozik ki, mintha a kapitalista piacgazdaság létrejöttével a piac önszabályozó tevékenysége értelmetlenné tenné olyan gazdasági bűncselekmények elkövetését, amelyeket addig a nagyarányú állami tulajdon és monopóliumok következtében végrehajtottak.

Ebből a téves felismerésből következett a gazdaságvédelem háttérbe szorulása, ám ez összekapcsolódott egy másik problémával is. 1990. január 5-én

18 Gabriele Rosenthal: The Narrated Life Story: On the Interrelation Between Experience, Memory and Narration. In: Kate Milnes – Christine Horrocks – Nancy Kelly – Brian Roberts – David Robinson (eds.): Narrative, Memory & Knowledge: Representations, Aesthetics, Contexts. University of Huddersfield, Huddersfield, 2006, pp. 1–16.

19 Jegyzőkönyv az Országgyűlés az olajügyek és a szervezett bűnözés között az esetleges korrupciós ügyek feltárására létrehozott vizsgálóbizottságának 2000. október 30-án, hétfőn 10 órakor, az Országház főemelet 61. számú üléstermében megtartott üléséről. <http://www.parlament.hu/biz36/olaj/v006-021.htm>

az akkori SZDSZ és Fidesz prominens politikuskai feljelentést tettek hivatalos személy által elkövetett visszaélés miatt. A Belügyminisztérium Állambiztonsági Szolgálat illegálisan használt olyan titkos módszereket és eszközöket, amelyekkel megfigyelték az akkori ellenzéki pártokat és civil kezdeményezéseket, noha az 1989. október 23-án hatályba lépő alkotmánymódosítás szerint ilyen tevékenység alkotmányértőnek minősül. A feljelentéshez hozzákapcsolták a *Végyári József*től, a Belső Biztonsági Csoportfőnökség dolgozójától kapott BM III/III-7. osztályának 219. számú, 1989. november 10-i napi jelentését. A Bányász moziban a témához kapcsolódóan sajtótájékoztatót tartottak, ahol az ellenzéki csoportok egyebek között nyilvánosságra hozták az 1989. december 6-i, december 20-i és december 22-i napi jelentést is. Az itt szereplő információk jelentős része titkos eszközök (telefonlehallgatás, levél-ellenőrzés, hálózat) felhasználása révén jutott a belügy tudomására. Ez az eseménysor önmagában olyan politikai vihart kavart, hogy *Horváth István* belügyminiszter 1990. január végén lemondott tisztségéről.

A rendőri vezetőkre is olyan fokú nyomás nehezedett az ügynökkérdés miatt, hogy szinte kivétel nélkül szélnek eresztették a nem állambiztonsági, hanem bűnügyi vonalon használt és foglalkoztatott ügynevezett társadalmi kapcsolatokat, informátorokat.²⁰ Ez rettenetesen megnehezítette bármilyen operatív munka folytatását. Különösen igaz volt ez a gazdaságvédelem területére, ahol az érdeksérelem sok esetben nem volt, nem lehetett olyan nyilvánvaló, mint a vagyon elleni bűncselekmény miatt feljelentést tevő károsult érdekséreleme. Hiszen itt, főleg a rendszerváltozás idején sok esetben az állam megkárosításáról volt szó.²¹ Az akkori Btk. XVII. fejezetében bekövetkező változtatások természetesen egyértelművé tették, hogy a gazdasági bűncselekmények sértettje a korábbi felfogással ellentétben nem csupán az állam és annak valamely gazdálkodó szerve lehet, hanem a magánszektor képviselői (befektetők, hitelezők) is. Ezzel együtt az állam sértetti szerepe informális szempontból továbbra is meghatározó maradt. Egyrészt a kiépülő magánszféra a privatizáción keresztül juthatott például befektetett eszközökhöz²², vagyis egykori állami tulajdonhoz. Másrészt az adó- és járulékfizetés büntetőjogi védelmén keresztül továbbra is megmaradt az állam szerepe.

²⁰ Interjú N. L. nyugalmazott rendőr ezredessel. 2013. április 17.

²¹ Interjú B. M. rendőr ezredessel. 2013. február 24.

²² A jelenlegi számviteli törvényben (2000. C. törvény) is ugyanolyan kiemelt hangsúlyt kap az a könyveléstechnikai alapképlet, hogy a mérlegkészítés az eszköz és a forrás oldal alakulásával írható le. Losonczy Csaba – Magyar Gábor: Pénzügyek a gazdaságban. Juvent Kiadó, Budapest, 1996, 415–417. o.

Az ORFK-nak mint szakirányító szervnek akkoriban nem volt külön társadalmi tulajdon elleni részlege. A BRFK-n a társadalmitulajdon-védelmi osztály operatív szervként működött, a feljelentéseken alapuló nyomozásokat a vizsgálati osztály végezte. A megyei kapitányságokon működő társadalmitulajdon-védelmi alosztályok egyszerre végeztek operatív és vizsgálati munkát is. Csakhogy az informátorok elküldése szinte ellehetetlenítette az operatív munkát, a bűnügyi felderítéshez elengedhetetlen információkat lehetetlenné vált megszerezni.

Az említett rendőri vezetői elképzelések, miszerint ne alakítsák át az új gazdasági környezethez alkalmazkodó társadalmitulajdon-védelmi osztályokat gazdaságvédelmi osztályokká, valamint az operatív munkát ellehetetlenítő lépések együttesen oda vezettek, hogy rettentően megszorodtak a gazdaságvédelemhez tartozó bűncselekmények, mint a csalás, sikkasztás és hűtlen kezelés.

Kiss Ernő rendőr dandártábornok *Tonhauser László* rendőr ezredessel egyetértésben kihangsúlyozta, hogy a felderítő munkát akadályozó döntések leginkább a gazdaságvédelmet sújtották. Egy emberölési vagy rablási ügyben nagyobb eséllyel találunk tanúkat, a média is több segítséget tud nyújtani. Visszont egy gazdasági bűncselekménynél²³ sok esetben bennfentes információkra, egy-egy szűk körből származó tanú lehet hasznos a bűncselekmény felderítésénél. Nem beszélve a média itt megfigyelhető hiányos megismerő, felderítő szerepéről. Egy-egy szövevényes gazdasági bűncselekményt sokkal nehezebb eladhatóan találni.²⁴ Közhely, hogy a bűnügyi filmek és különböző műsorok sokszor hiteltelenül ábrázolják a nyomozati munkát.²⁵ A gazdaságvédelmi munkát azonban egyáltalán be sem mutatják. Az elmúlt húsz évben sok orgánus és oknyomozó riporter tett ennek megváltoztatása érdekében, ám a mai napig is sokkal inkább fókuszálnak a politikával direkt módon összefonódó gazdasági bűncselekményekre, mint a közszereplőktől mentes, adott esetben transznacionális elkövetői körökre.

23 Az egyszerűség kedvéért nevezem azokat a bűncselekményeket is gazdasági bűncselekménynek, amelyek a Btk.-ban vagyon elleniként szerepelnek, hiszen a csalást vagy a sikkasztást a büntető törvénykönyvi helyétől függetlenül gazdaságvédelmi nyomozók és osztályok nyomozzák.

24 A filmek és a tévé világában az elmúlt évekből üdítő kivétel a David Simon bűnügyi újságíró által készített *A drót* (The wire) című tévésorozat, amely Baltimore városának bűnözés elleni harcát mutatja be, minél több oldalról.

25 Elég itt a rendőri munkát végzők gyakori panaszára utalni, hogy az állampolgárok sokszor számon kérik rajtuk azokat a technikákat, módszereket és gyorsaságot, amiket a filmekben látnak. Fekete Gy. Attila: A magyar nyomkeresők bealszanak a CSI-on. Népszabadság, 2009. november 28. <http://nol.hu/lap/hetvege/20091128-nyomkeresok>

A gazdasági és szervezett bűnözéssel kapcsolatos statisztika értelmezése

Az előbbieken vázolt szempontok egészen más megvilágításba helyezik a *Tóth Mihály* által közölt statisztikai adatok értelmezhetőségét: a bűnesetek száma az 1974-ben még körülbelül százezerről 1994-re négyszázezer fölé emelkedett. Értelemszerűen a jelentős emelkedés egy része a piacgazdaság bevezetésével egy időben történt. Míg 1986 és 1988 között évi száznyolcvanezer körül mozgott az összes ismertté vált bűncselekmény, addig 1989-ben már 225 393-ig, 1990-ben 341 061-ig nőtt. 1991-re átlépte a négyszázezer határt, és 1992-re 447 215-ön kulminált.²⁶

Mindeközben a gazdasági bűncselekmények száma lényegében nem változott, az említett időszakban szinte végig nyolcszázezer körül mozgott. A stagnálás kérdésére láthatóan *Tóth Mihály* sem tudott egyértelmű választ adni. Ő inkább azzal kívánta magyarázni, hogy a gazdasági bűncselekmények több mint kétharmadát hagyományosan a vám- és deviza-bűncselekmények adták, amelyek „száma pedig állandó volt (vagy legalábbis állandó volt az ezek üldözésére fordítható kapacitás)”²⁷. Érvelését kétségessé teszi, miért csak a gazdasági bűncselekmények állandók éves szinten, és másokra miért hat a rendszerváltozás. A különböző bűncselekménytípusokkal foglalkozó bűnüldöző szervek is állandó kapacitással dolgoznak. *Tóth* érvelése alapján inkább arra kapunk választ, hogy 1994-re miért csökkent a gazdasági bűnözés, mivel a határok megnyitásával, a gazdaság átalakulásával egyebek között a vámszabályok is megváltoztak. Magyarázata végén *Tóth* is utal az értelmezés bizonytalanságára, illetve a bűnüldöző szervek valószínű elmaraadására a bűnözői csoportok mögött, amikor arról ír, a korszakban egyértelmű gazdasági bűnözői csoportot nem fedezett fel a rendőrség. Ennek hiányosságára példaként hozza a bűnözési statisztika 1994-es tájékoztatóját, ahol az üzérkedést és az árdrágítást továbbra is kiemelt bűncselekményként aposztrofálják, noha előbbi már évekkel korábban kikerült a Btk.-ból, az utóbbi pedig lényegesen átalakult.

Az általam bemutatott szempontok, amelyek ellehetetlenítették a gazdaságvédelmi nyomozati munkát, sokkal inkább magyarázhatják a statisztikai adatokat. Illetve a rendőrszakmai hiányosságokra és elavult szakmai módsze-

²⁶ *Tóth Mihály*: Piacgazdaság és büntetőjog. In: *Lévay Miklós* (szerk.): *A piacgazdaság kiépülése és a gazdasági bűnözés*. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1995, 4–5. o. [Kriminológiai Közlemények 52.]

²⁷ Uo. 5. o.

rekre jó példa a Tóth Mihály által idézett bűnügyi statisztikai tájékoztató problémafelfogása és nyelvezete, amely mintha figyelmen kívül hagyta volna a rendszerváltozást.

A már említett 1994-es csökkenés Tóth Mihály szerint sem „látványos javulásra”²⁸ utal, amit jobb híján ő maga is csak az újságokban gyakorta megjelenő gazdasági visszaélésekkel magyaráz. Minthogy sok cselekmény marad latenciában, így inkább lehet a gazdasági bűnözés érzékelését, a társadalom percepcióját mérni vagy megbecsülni, vajon nőtt-e vagy csökkent. *Fekete Gy. Attila* címdalonn kezdődő cikkében az ORFK akkori bűnügyi igazgatóját, *Kacziba Antalt* kérdezte, aki legfontosabb ügýtípusként a hamisításokat (Vegeta- és herendiporcelán-), a háztartási tüzelőolajok savazással gázolajként való eladását, valamint a hitelezési csalásokat említette.²⁹ Az utóbbiak esetében jogosulatlan áfa-visszaigénylések, hamis fedezetigazolással felvett hitelek jelentik a legnagyobb problémát. *A Hét* című politikai műsor kérésére a Szonda Ipsos közvélemény-kutatást végzett, ebből kiderült, hogy a megkérdezettek kétharmada a gazdasági szabályok hiányosságával, a rendszerváltozással magyarázta a szerintük növekvő gazdasági bűnözés jelenségét.³⁰ Tehát az 1990-es évek első felében a gazdasági bűnözés a rendőri észlelések szerint csökkent, miközben a Tóth Mihály által citált rendőri vezető és az általam hivatkozott későbbi vezetői megnyilatkozások szerint valójában soha nem látott méreteket ölthetett.

1996-ban Kacziba Antal, akkori helyettes belügyi államtitkár már a csalások és csődbüntettek „*robbanásszerű növekedéséről*” beszélt annak nyomán, hogy 1994–1995-ben a jogi kodifikáció megalkotta a közbeszerzési, csődbüntető, illetve a szerzői jogok védelméről szóló törvényt. Ezek a változások lehetővé tették, hogy nagyobb szerepet kapjon a gazdaságvédelem és „*fokozatosan »életre kelnek« a korábban ritkán alkalmazott [...] tényállások*”³¹.

A kezdeti latencia összes okát felsorolni nem lehet feladatomban, de a feltételezhetően fontosabbakat kívánom összegyűjteni. Kiemelt fontosságú a gazdaság kapitalista átalakulásának problémája. Az egykori szovjet érdekszférában kialakított kapitalista államberendezkedés nem jöhetett létre instant módon, hanem egyfajta átmeneti állapot következik be. *Szelényi Iván* mene-

28 Uo.

29 Fekete Gy. Attila: Gazdasági bűncselekmények – milliárdos károkkal. Népszabadság, 1995. január 9., 1. o.

30 Uo. 6. o.

31 Kacziba Antal: A gazdaság, a fekete gazdaság, a gazdasági szervezett bűnözés és a korrupció. In: Domokos Andrea (szerk.): Kriminológiai Közlemények 54. Magyar Kriminológiai Társaság, Budapest, 1996, 61. o.

dzserkapitalizmus-elmélete éppen azt példázza empirikus kutatásokra is támaszkodva, hogy a tőkeerő nélküli kilencvenes évek elején a politikai elit mellett a technokrata, menedzser vezetők hatalma növekedett, és a szocialista korszak gazdasági reformjaival élni tudó kisvállalkozók helyett a nagy, egykori állami vállalatok privatizált utódait irányító, de tulajdonhányadot nem birtokló menedzser vezetői nem hozhatnak létre egyik napról a másikra egy teljesen stabil piaci viszonyokat jelentő kapitalista rendszert. A szocialista időszak tulajdoni viszonyait *Pavel Câmpeanu* alapján tulajdonvákuumként megnevező *Böröcz József* szerint az államszocialista átalakulást a hangsúlyozottan informális privatizáció szünteti meg.³² A kölcsönös szívességek rendszerének konstitutív erejét *Sik Endre* is hangsúlyozza, amikor arról értekezik, hogy a rendszerváltozás-specifikus folyamatok felértékelik a kapcsolati tőkét a posztszocializmus kezdeti időszakában.³³ Létező tőkeerő helyett informális kapcsolati hálóval mint befektethető, konvertálható értékkel rendelkezővel így az elvárt, létrehozandó piacgazdaság nem is lehetett a gazdasági szereplők célja. A Szelényi által citált korabeli vicc is azt állította, az még csak tudható, egy akváriumnyi halból (kapitalista állam) miként lehet halászlét (szocialista állam) főzni, ám hogy a halászléből miként lehet újra hal, az már kérdéses.³⁴

A következő kérdés az ettől az átalakulástól jócskán lemaradó igazságszolgáltatás. Tóth Mihály 1994-ben úgy fogalmazott, a gazdasági bűnözésnél, mint sok esetben újszerű tényállásoknál gyakorta előfordul, hogy a rendőrség és az ügyészség teljesen eltérően ítéli meg az ügyet. Nem egyedi eset, hogy csak a bírósági szakban kerül sor olyan releváns ténymegállapításokra, amelyekre például csak a kirendelt könyvszakértő tud választ adni. Tóth ennek kapcsán idéz egy 1995. február 7-i *Népszabadság*-cikket, amelynek már a címe is beszédes: *Szakértőhiány nehezíti a gazdasági bűnüldözést*. Az akkor még kevésbé preferált szakértői munka ma már sokkal komolyabb javadalmazást élvez, mint a kilencvenes évek négyszáz forintos óradíja. Jól példázza ezt *Jávor István* cikke (*Korrupció a bíróságon és a gazdaságban*), amely a szakértői visszaélésekkel foglalkozik. Tóth Mihály 1994-ben még a szakértő minél szélesebb körű használata mellett tört lándzsát, hogy a védelem is használhassa ezt a jogintézményt.³⁵ Jávor említett írása viszont az el-

32 Böröcz József: Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. Szociológiai Szemle, 1992/3., 3–20. o.

33 Sik Endre: A kapcsolati tőke szociológiája. ELTE–Eötvös Kiadó, Budapest, 2012, 124. o.

34 Szelényi Iván: Menedzser-kapitalizmus. Lettre, 1995/19.
<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00003/szeleny2.htm>

35 Tóth Mihály: i. m. 27. o.

múlt évek tapasztalatát bemutatva inkább arra jut, hogy a különböző szakértők egymásnak gyökeresen ellentmondó véleményei sokszor hitvitává súlyosítják a bírósági bizonyítást, így a peres felek anyagi háttere döntő jelentőségűvé válik a per kimenetelében.³⁶

Fontos még kiemelni a jog és a morál kérdését. Itt kifejezetten a gazdasági morálra gondolok, amelynek nagyfokú hiánya lehetővé tette, hogy a média népmesei hősként ábrázolja Stadler Józsefet, ezt jól illusztrálja egy a *Nemzeti Sport*-ban róla megjelent cikk.³⁷ *Imrédy Péter A Stadler story* címmel öt kötetben írta meg a vállalkozó életét. Az írás nyelvezete vidékies, ízes beszédet imitált, ugyanez a népies beszéd Stadler élőbeszédét is jellemezi, példák erre a vele készült videointerjúk.³⁸ Az etika közvetítő, orientáló szerepét hiányolta maga Tóth Mihály is, ennek okát ő az államszocializmus paternalista világában vélte felfedezni. Az írott szabályozás túlsúlya tette lehetővé, hogy az 1990-es évekre „*a »mindent szabad, amit jogszabály (természetesen írott norma!) nem tilt« elve parttalan és önkényes értelmezést kapott*”³⁹. Tehát a gazdasági átalakulást megkésve követő szabályozás miatt létrejövő jogházagok, nem egyértelmű megfogalmazások lehetővé tették a legalitás és illegális határán mozgó gazdasági cselekményeket. A Rozgonyi–Jávor szerzőpáros a szervezeti működések szintjén ezt nevezi negatív legitimációnak. Míg pozitív legitimáció esetén az állami szervek eljárása a garancia a számon kérhetőségre, addig az államigazgatási szervek nem cselekvése a pozitívhoz hasonló, de ellenkező irányú garanciát nyújtanak a társadalom tagjaira, ami informálisan, társadalmi szinten elfogadottá teszi a normasértést.⁴⁰

A Stadler József vállalkozói tevékenységének és bűnelkövető magatartásának az értelmezéséhez szükséges háttérrel érdemes kiegészíteni Kacziba Antal szervezett bűnözéssel kapcsolatos megjegyzéseivel. Az ilyen típusú bűnelkövetésben való részvételt alapvetően a látványos meggazdagodásban lehet felfedezni, amely a luxuscikkek túlzott fogyasztásán keresztül válik láthatóvá. Megemlíti a legális üzletbe való befektetés lehetőségét is, ám ezt annak kapcsán emeli ki, hogy a szervezett bűnözői csoportok elkezdtek együttműködni gazdasági bűnöző elkövetőkkel. E társaságok kapcsolatrend-

36 Jávor István: Korruptió mechanizmusok a magyar bírósági eljárásban. *Társadalomkutatás*, 2011/2., 247–267. o.

37 Sinkovics Gábor: Stadler József: Jövök. *Nemzeti Sport Online*, 2007. december 12.

http://www.nemzetisport.hu/migralt_cikkek/20071212/stadler_jozsef_jovok

38 http://index.hu/video/2007/11/04/stadler_valasza_az_armanira/?s=tag:stadler

39 Tóth Mihály: i. m. 23. o.

40 Jávor István – Rozgonyi Tamás: *Hatalom – Konfliktus – Kultúra*. KJK-Kerszöv, Budapest, 2005, 155–157. o.

szerének határozott összeérése volt Kacziba szerint a hazai bűnüldözés egyik legújabb tapasztalata. *Dános Valér* feltételezi ezeknek a csoportoknak már az 1980-as években meginduló együttműködését. Amit valójában a „privatizáció nem kívánt mellékhatásai, a gazdaság liberalizálásának belső ellentmondásai”⁴¹ elmélyítettek, megnövelve ezzel a szervezettségi potenciáljukat.

Stadler mint vállalkozó a posztszovjet térségben

Stadler József 1990-től bizonyíthatóan exportált különböző termékeket a keleti piacokra. Különösen a Szovjetunióba, majd a létrejövő Ukrajnába és Oroszországba. A parlament olajbizottsága előtt tett rendőri beszámolóiban kirajzolódott a Szovjetunió felbomlásának szerepe, ami új pályára állította a rendőrök operatív munkáját. Kiss Ernő megfogalmazása szerint: „*ott [tudniillik Kelet-Európa, Oroszország – a szerző megj.] is elkezdődik a gazdaságba való beszivárgása a különböző beosztásokban lévő embereknek. Megvannak a kapcsolatok, és nekünk mindjárt azt is kellett volna csinálni, és erre nem volt meg az apparátusunk, hogy mondjuk esetleg hazai bázisról felderítő tevékenységet végezzünk Ukrajnában, uram bocsá' Oroszországban.*”⁴² Az említett belügyi informatori állomány megszűnése mellett itt már szerepet kap az állambiztonság által használt kapcsolatok hiánya, ami megnehezítette a szomszédos országokba irányuló gazdasági kapcsolatok révén megvalósuló transznacionális bűnözői körök feltérképezését, mindez különösen gazdasági vonalon teljesen valószerűtlenné vált. A szovjet és más kelet-európai országok egykori állami vezetőinek gazdasági pozíciószerzése részben hasonlatos a magyar menedzserkapitalista elmélet által képviselt rendszerhez.

A Szovjetunió 1991-es felbomlásával átalakuló orosz birodalmi rendszer gazdasági szempontból folyton változó reformtörekvéseknek volt kitéve. *Csaba László* említi a bartertilalmat, amivel az állam megpróbálta a nemzeti valuta használatára rákényszeríteni a lakosságot.⁴³ Stadler és a hozzá hasonló exportőrök sikerességét a kelet-európai piacon az is elősegítette, hogy az orosz gazdaságpolitika negyvenszázalékos adóval sújtotta a cégek exportált termékekből származó árbevételeit.⁴⁴ Csaba a jelicini gazdaságpolitikával

41 Dános Valér: Szervezett bűnözés. In: Gönczöl Katalin – Korinek László – Lévai Miklós: Kriminológiai ismeretek – Bűnözés – Bűnözéskontroll. Corvina Kiadó, Budapest, 1996, 221. o.

42 Jegyzőkönyv az Országgyűlés az olajügyek... i. m.

43 Csaba László: Tanács-talanul a keleti piacon. Társadalmi Szemle, 1991/6., 3–16. o.

44 Uo. 9. o.

kapcsolatban úgy fogalmazott, a költészet és a valóság népmesei kettőséggel állunk szemben. Hiszen a politikai nyilatkozatok a médiának egy elméletileg életképes monetarizmust mutatnak, eközben viszont a valóságban továbbra is a szovjet gazdasági programalkotás menete zajlott. A közbeszéd úgy tartotta, Jelcin és csapata esetében valójában az amerikaiak és az IMF alkalmazott sokkterápiát.⁴⁵ Claus Offe szerint az egyidejűség dilemmájával néztek szembe a kelet-európai társadalmak, hiszen polgári, politikai és gazdasági szintéren kellett egyszerre átalakítást megvalósítaniuk. Viszont a legtöbb restriktív piacgazdasági reform „csak demokrácia előtti feltételektől jönnének lendületbe”⁴⁶.

Tehát a demokratikus legitimációt jelentő társadalmi támogatás megszerzése rendkívül illuzórikus volt. A korabeli média is tisztában lehetett ezzel, mivel Csaba László szerint a moszkvai lapok azon élcelődtek, a Valutaalaphoz történő csatlakozást olyannyira nem gondolták át a politikusok, hogy még a követelményeket sem fordították le oroszra: a csatlakozási szöveget azonnal visszafordították angolra.⁴⁷ Ezt Csaba László ugyanolyan mesebeszédnek tartja, mint az IMF feltételeinek való lehetséges megfelelést, amelyek főként a pénzellátás szűkítésében, illetve a külgazdasági kapcsolatok liberalizálásában foglalhatók össze. A jelicini gazdaságpolitika viszont erre nem helyezett hangsúlyt⁴⁸, noha Csaba szerint a stabilizáció nem annyira gazdaságelméleti kérdés, mint inkább irányítástechnika.⁴⁹ Talán éppen ennek a hatalomtechnikai kockázatnak a hatására nem valósult meg a jelicini időszak alatt a gazdasági stabilizáció, aminek Csaba szerint három fő pontból kellene állnia. Elsőként az árfolyam fixálásából, ez feketepiaci árakhoz vezet, és radikális kiigazításhoz és alkalmazkodáshoz a gazdaság különböző szintjein. A pénzmennyiség korlátozása mesterségesen erősítené az árubőséget. Az államháztartás mindkét oldalához, a kiadási és a bevételi oldalhoz kapcsolódó átalakítások lennének szükségesek, de Oroszországban az 1992 és 1996 közötti reformok szinte kizárólag a központi költségvetést érintették. Mivel a gazdasági liberalizálás az előbbi stabilizációs lépések nélkül történt meg, így a cégek a dollárhoz és a német márkához mérték a gazdasági teljesítménye-

45 Csaba László: Volt-e sokkterápia Oroszországban? In: Krausz Tamás (szerk.): A jelicini gazdaságpolitika alternatívái. Szakértői jelentés. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1992, 9. o. [Szovjet füzetek 6.]

46 Claus Offe: Az egyidejűség dilemmája. Demokratizálás és piacgazdaság Kelet-Európában. Társadalmi Szemle, 1991/8–9., 118. o.

47 Csaba László (1992): i. m. 11. o.

48 Uo.

49 Csaba László: A szovjet modell összeomlása és a rendszerváltás első szakasza. Valóság, 1999/11., 36. o.

ket, valamint ezekben a valutákban is történt a kifizetés, többek között Stadler is így jutott saját bevételéhez. Az infláción felüli nyereséget mint igazi előnyt éppen a változó gazdasági környezetben az állandóság, a stabil valuta birtoklása jelentette. Az orosz állam a korábbi puha bürokratikus megkövetések helyett a keményebb pénzügyi korlátokat nem érvényesítette következetesen.⁵⁰

Gerascsenko, akit egykor az 1991-es szovjet monetáris reform⁵¹ erős támogatójaként tartottak számon, 1992 nyarán hivatalosan eltörölt egytrilliónyi rubelnél is több vállalkozói körbetartozást. Ez már önmagában is segítette a nehézipari, de még inkább a katonai termelésre fókuszáló vállalati struktúrát. A csőd elkerülésének az volt az ára, hogy fenntartotta a rubel instabilitását, rámutatva egyúttal az akkori gjadari reformpolitika folytathatatlanságára is.⁵²

Grigorij Alekszejevics Javlinszkij, az Oroszországi Demokrata Párt (Jabloko) későbbi vezetője *Michael Ellman* és *Kornai János* hatására egyfajta nemzeti kapitalizmus koncepcióban gondolkodott.⁵³ A minél decentralizáltabb privatizációt elvetette, viszont *Krausz Tamás* szerint nem akarta elfogadni, hogy ebben a térségben a kapitalizmusnak úgynevezett félperifériás változata valósulhat meg.⁵⁴ Így hiába próbálta ellenezni, szabályozásokkal gátolni a cégvezetők, menedzserek kilépését az állami kontroll alól, ez informális úton mindenképpen megtörtént. Az állami vállalatoknál megjelent a „kettős könyvelés”, aminek révén egyre több mindent értékesítettek a feketepiacon. Így válik érthetővé, hogy adott esetben miért érte meg e cégeknek nagyobb összegű számlák befogadása, amivel a saját költségüket termelték meg. A későbbiekben a gazdaság középszintű szereplői informális hálózataik révén 1991 augusztusa után átvették az állam mint irányító kontrollfunkcióját.⁵⁵

50 Geoffrey Ponton: *The Soviet Era. Soviet Politics From Lenin to Yeltsin*. Blackwell Publishers, Oxford, 1994, pp. 132–133.

51 Az akkori pénzügyminiszter, Valentin Pavlov döntése alapján a forgalomban lévő nemzeti fizetőeszköz (rubel) egy részét kivonták a pénzügyi körforgásból, hogy így csökkentsék az áruhiány miatt keletkező nehézségeket. A hivatalos verzió szerint a hamisított rubelek kivonása miatt volt fontos a program végrehajtása. Peter Reddaway – Dmitri Glinski: *The Tragedy of Russia's Reforms: Market Bolshevism against Democracy*. US Institute of Peace Press, Washington D. C. 2001, pp. 273–274.

52 Csaba László (1992): i. m. 9–10. o.

53 Grigorij Alekszejevics Javlinszkij: *Uroki ekonomiceszkov reformi*. EpIcentr, Moszkva, 1993

54 Krausz Tamás: *A peresztrojka és a tulajdonváltás. Politikai koncepciók és történelmi valóság*. In: Krausz Tamás (szerk.): *Presztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991)*. Magyar Ruszisztikai Intézet, 2003, 91. o.

55 Szelényi Iván – Gyl Eyal – Eleanor Townsley: *A posztkommunista gazdasági vezetés (menedzserezés). A gazdasági intézmények átfórmálása és a társadalom szerkezetében végbemenő változások a posztkommunista átmenet idején*. In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998, 153–193. o.

Krausz szerint Javlinszkij ezt tekintette maffiózókapitalizmusnak, amikor is piaci struktúra helyett szerencsejátékokra hasonlító rendszer jön létre, amely az ellenőrizetlen profitok, a feketepiaci üzletelés és az állami járulékok befizetésének permanens elkerülése miatt nem fenntartható.⁵⁶ Ezek az orosz liberális körök viszont nem számoltak a szervezeti kultúra jelentőségével, különösen a hálózati típusú kapcsolati kultúra megtartó erejével⁵⁷, amikor a korrupciós láncban való részvétel a formális piaci elvárások felett létező metapiaci informális hatalom a minőségbiztosítás és a jövőbeni tervezés és ellenőrzés, vagyis a kontrolling hatékonyságának záloga.

Vagyis a kelet-európai piacokon csak olyan tényezők együttállásával valósulhatott meg a profitszerzés, mint az információs előny, illetve a zavaros gazdasági és közigazgatási viszonyok.⁵⁸ Így egyebek között a gerascsenkói pénzügyi támogatás is afelé mozdította az eseményeket, hogy az orosz gazdasági átalakulás nem vezetett szilárd, piacgazdasági viszonyokhoz. A magyar helyzethez hasonlóan fennmaradtak olyan tényezők, amelyek Stadler József meglévő és új kapcsolatai révén lehetővé tették a folyamatos profitszerzést.

Stadler József 1988-ban egymillió forint törzstőkével hozta létre a kereskedelemmel foglalkozó Stadler Kft.-t. Kezdetből ügyvezető igazgatóként tevékenykedett ebben a cégben, amely először csak az országon belüli kereskedelemmel, de a rendszerváltás évétől már külföldre szállítással is foglalkozott. A saját életéről megíratott könyvben szerepel, hogy tulajdonképpen a hatvanas évektől különböző Bács-Kiskun megyei térségektől és egyéb termelői csoportoktól olcsón felvásárolt alkoholt a környező kocsmákba, éttermekbe és egyéb vendéglátó-ipari egységekbe szállította jó áron.⁵⁹

A nyolcvanas években a Bács-Kiskun megyében található homoki borokkal is foglalkozó termelősövetkezetektől vásárolt fel nagy mennyiségben bort, amelyet Pest megyei borospincékben tárolt, amíg el nem adta őket számára is jövedelmező áron.⁶⁰

Ez a fajta tevékenység illegálisnak bizonyult, ám ezt a könyvben Stadler nem így állítja be. Későbbi fejezetekben viszont úgymond lebukik, amikor állítja, hogy a szállítmányozás ilyen típusát legálisan csak a térszerek kereske-

⁵⁶ Krausz Tamás: i. m. 92. o.

⁵⁷ Jávor István – Rozgonyi Tamás: i. m. 326–329. o.

⁵⁸ Csaba László (1992): i. m. 22. o.

⁵⁹ Imrédy Péter: A Stadler story 1. kötet. A kisjuhásztól a nagy felvásárlóig. Kastély-Bor Kft., Akasztó, 2008, 51–52. o.

⁶⁰ Uo. 115–117. o.

delmi részágazata végezhetette. Az ilyen részlegek élén álló vezetőkkel leszervezett néhány teherautót, amelyek csak neki szállítottak árut. Ehhez hasonló bűncselekményeket a korszakban más téeszalkalmazottak, terménykereskedők is elkövettek, de többségük nem került bíróság elé, mivel a hatóságok úgy ítélték meg, hogy a lakosság folyamatos áruellátása felülírja ezeket a szabálytalanságokat. Az említett téeszkernek dolgozó személyek visszaéltek a nagykereskedelmi vásárlási és eladási jogokkal, valamint a téeszárudák kiskereskedelmi hálózatába, szabadkasszás és szerződéses üzletekbe jelentős árréssel adták tovább a különböző árukat.⁶¹

1988–1989-re olyan jó kapcsolatot épített ki ilyen termelőszövetkezeti kereskedelmi vezetőkkel, hogy kiismerte a nagykereskedelmi hálózatokat. Rögön a gyártótól vásárolt nagy mennyiségben, ezt aztán később a telephelyéről vitték a kamionjai az átvevőkhöz. A rendszerváltozás idején nehéz helyzetbe kerültek azok a nagyvállalatok, gyártók, amelyektől addig Stadler vásárolt. Formálisan magát a KGST-t 1991. június 28-án feloszlatták Budapesten. Ekkorra a Nagykőrösi Konzervgyár, a Szobi szörp, a Kőbányai Sörgyár vagy a Budafoki Pincészet az addig biztos keleti piacokon nehezen vagy egyáltalán nem tudta eladni a termékeit. Sőt ebben az időszakban a mezőgazdasági termékek importja is növekedett.⁶² Ennek következtében Stadler József még alacsonyabb áron vásárolhatta fel nagy tételben az általuk forgalmazott élelmiszereket, elsősorban konzerveket és üdítőitalokat. Az 1990-es választásokat az MDF nyerte, és a KDNP-vel, valamint a FKGP-vel alkotott koalícióban megalakult az Antall-kormány. A híres Tavarisi konyec! (Elvtársak, vége!) MDF-plakát is közrejátzott abban, hogy az a tévhit maradt meg az emberekben, hogy az MDF-nek nem voltak fontosak a keleti piacok.⁶³ Ennek valóságtartalma inkább abban fogható meg, hogy az új kormányt támogató gazdasági szereplők közül nem mindenki birtokolt olyan előnyöket, amelyeket Csaba László említett, mint például az információs előny, illetve a gazdasági és közgazdasági viszonyok ismerete, amelyek lehetővé tették a sikeres kereskedést a Szovjetunióval, majd Oroszországgal. *Alekszandr Buzgalin Andrej Kolganov*val közösen írott cikkében egyértelművé teszi, hogy hosszadalmas és lassú feladat létrehozni egy új típusú orosz tőkepiacot.⁶⁴ *Kun Miklós* törté-

61 Paládi József: A zöldséges maffia. Népszava, Budapest, 1988, 114–128. o.

62 Petschnig Mária Zita: Túl az első fél éven. A pangó piac nem ígér változást. In: Kéri László – Petschnig Mária Zita: 24 évszak. Intera Rt., Budapest, 1995, 332–333. o.

63 Sárközy Tamás: Magyarország kormányzása 1978–2012. Park Könyvkiadó, Budapest, 2012., 192. o.

64 Alekszandr Buzgalin – Andrej Kolganov: Totális privatizáció – méreg és orvosság. Tézisek. In: Krausz Tamás (szerk.) (1992): i. m. 79–80. o.

nész egy az orosz piacokról adott interjújában ezzel összhangban fogalmazta meg azt a feltevését, hogy nyugati cégek támogatták az új nemzetállamok szocialista időszakból származó jó kapcsolatokkal felvértezett kereskedőit, hogy minél több információt szerezzenek az adott ország belső kereskedelmi viszonyairól.⁶⁵ Ebből plauzibilis módon megfogalmazható, hogy a nyugat-európai országok irányába történő exportot, gazdasági kapcsolatot a minőségi problémák mellett a bizalmatlansági tényező is befolyásolta.

A kormányzat német piac irányába nyitását akadályozta, hogy az említett nehéz gazdasági helyzetbe kerülő nagyvállalatoknak nem voltak olyan árucikkek, amelyeket profitábilisan exportálhattak volna. Ezt sok esetben a KGST összeomlása után minőségi szempontból eladhatatlannak látszó termékek tömeges mennyisége is lehetetlenné tette. Közgazdasági metaforaként is értelmezhető, hogy egy szűk öbölben a kisebb hajók sokkal inkább szélirányba tudnak fordulni, és könnyebben kormányozzák ki magukat a sekély vízből, mint az óriási, háromárbcos társaik. Ha a rendszerváltozás okozta átalakulásként azonosítjuk a szűk öblöt, akkor az olyan kis hajóként feltűnő bűnöző-kereskedő-vállalkozó, mint Stadler József, sokkal jobban ki tudta használni a lehetőségeket a szocialista mamutvállalatokhoz képest, amelyek egyértelműen óriás hajóként vesztegeltek a rendszerváltozás öblében. Az Antall-kormány például exportszubszenciákkal támogatta a kivitel tudó cégeket. Mezőgazdasági termékek után exporttámogatást kapott, amely a vételár tíz-harminc százalékát jelentette a kereskedő cég számára.⁶⁶

Ballai József újságíró áttekintő cikke a Stadler-ügyről több ponton nagyon megbízható a rendőrségi interjúkkal összevetve.⁶⁷ A Stadler Kft. először csak kevés kamionnal végezte szállítmányozó munkáját, de folyamatos volt a bővítés. 1993–1994-re „42 saját – többnyire Mercedes – nyerges vontatóval rendelkezett”⁶⁸. A cége ebben az időben százhuszonötmillió dollár külkereskedelmi nyereséggel zárt. A keleti piacokon történő jó pozíciója nyomán a megrendelői dollárban fizettek. A külföldi piacokról szerzett nyeresége mellett a hazai egymilliárd forint árbevétel is jelentősnek mondható. A százhuszonötmillió dollár profit akkori árfolyamon több mint tízmilliárd forintnak felelt meg. E mellett a valós nyereség mellett a Stadler Kft. csupán hatszáz-

65 Márton Gábor: Felértékelődnek a keleti piacok. Interjú Kun Miklóssal. Szegedma.hu, 2010. július 14. <http://szegedma.hu/hir/szeged/2010/07/felertekelodnek-a-keleti-piacok.html>

66 Juhász Pál – Mohácsi Kálmán: Az agrárágazat támogatásának néhány összefüggése. Közgazdasági Szemle, 1995/5., 471–484. o.

67 Interjú B. M. rendőr ezredessel. 2013. február 24.

68 Ballai József: A Stadler-dosszié. I. rész. A búsuló juhász. Magyar Narancs, 2001. február 1. http://magyarnarancs.hu/belpol/a_stadler-dosszie_-_i_resz_a_busulo_juhasz-62501 [2001b]

millió forintot mutatott ki a könyveiben, vagyis csupán ekkora összeg után kellett társasági adót és egyéb közterheket fizetnie. 1994-ben az adóhatóságnak már csak megközelítőleg százmillió forint árbevételt vallott be.

Az APEH kezdetben a készlet-nyilvántartás kapcsán tett fel neki kérdéseket, sohasem tudott ugyanis pontos választ adni arra, mennyi terméke van például a saját telephelyén. Amikor szörpök vagy sörök voltak a raktáraiban, akkor azt állította x mennyiségű raklapnyi üdítő van nála. Viszont az eltérő méretű raklapok miatt még megsaccolni sem lehetett pontosan, mennyi üveg üdítő vagy más ital van nála.⁶⁹ *Lovas József*, a Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság gazdaságvédelmi alosztályának nyomozója is több alkalommal titkos nyomozást végzett Stadler József ellen, de nyílt nyomozás az összegyűlt információk alapján sohasem indult. Maga Stadler az életéről szóló könyvben úgy emlékezik meg Lovasról, mint aki folyton behívta, hogy kérdőre vonja: miként képes ekkora profitra szert tenni?⁷⁰ Ennek az Imrédynél olvasható történetrésznek az esetleges valóságtartalmát egyetlen rendőrtiszt sem erősítette meg nekem.

Amint az előbbi adatok is mutatják, olyan mértékű tényleges bevétele volt, amelyből a legtöbb adó- és más járulékfizetési kötelezettségének is eleget tudott volna tenni. Stadler viszont nagyobb gazdasági birodalmat akart, és gyorsabban.⁷¹ Ezért két számlát készített. Ugyanazzal a sorozatszámmal, áru-megnevezéssel és -mennyiséggel, csak az egységár és a végösszeg tért el. A nagyobb összegű számlát nyújtotta be az adóhatóságnak az exportszubszencióért. Tehát egy nem létező óriási eladási ár után százalékosan nagyobb exporttámogatás járt. Valójában a valós eladási ár és a hamis számlák nyomán befolyó támogatásokkal tett szert óriási haszonra, és nem az áfacsalásokkal.⁷² Ha áttekintjük a cég könyveit, kiderül, hogy a valós eladási ár és az utána járó exporttámogatás bőven fedezte volna Stadler József költségeit, és még jelentős profitra is szert tett volna, igaz, valószínűleg az így elértnek a harmadára.⁷³

A kétszámlás trükk egyetlen hátulütője az a nem létező profit, ami után hatalmas társasági adó befizetésére kényszerült volna. Ezt elkerülendő *Hrubi Gyula*, a cég főkönyvelője azt tanácsolta, minél több költséget kell termelnie a Stadler Kft.-nek, hogy a nagy összegű hamis számlák után keletkező úgynevezett „*lufiprofit*”⁷⁴ elköltődjön, vagy veszteségesnek látszó ügyletekben tűnjön el.

⁶⁹ Interjú K. F. nyugalmazott rendőr őrnaggyal. 2013. március 12.

⁷⁰ Imrédy Péter: i. m. 148–149. o.

⁷¹ Interjú B. M. rendőr ezredessel. 2013. február 24.

⁷² Interjú B. I. nyugalmazott rendőr ezredessel. 2013. március 31.

⁷³ Interjú B. M. rendőr ezredessel. 2013. február 24.

⁷⁴ Uo.

Stadler kapcsolata szervezett bűnözői csoportokkal

Az egyre növekvő lufiprofit eltüntetésének problémája miatt Stadler különböző szervezett bűnözői köröket vont be saját vállalkozói tevékenységébe. Például *Pergel Nándor*, aki az interjúk alapján egy rendkívül elegánsan öltöző bűnöző volt, rendkívül jól beszélt franciául, és jobbára gazdasági bűncselekményeket követett el, főként adó- és egyéb áfacsalással kapcsolatos fiktív cégeket hozott létre, majd szüntetett meg.⁷⁵ Korabeli vagyoni helyzetéről sokat elárul a kocsija, amelyben már az 1990-es évek elején légkondicionáló volt. Az ő beosztottja volt *Zsíros László*, aki a könyvelői feladatokat és a különböző cégekkel kapcsolatos hamis számlák gyártását végezte. Egy másik szervezett bűnözői, alapvetően prostitúcióval, majd droggal foglalkozó körből jött *Domák Ferenc*, ismertebb nevén Cinóber, akit 1996-ban lelőttek az Üllői úton.⁷⁶

Ezek a Stadlerhez képest „*kőkemény bűnözők*”⁷⁷ éppen azért voltak hajlandók saját, eddig is végzett adócsaló tevékenységüket az akasztói vállalkozóval megosztani, mert nyilvánvalóvá váltak számukra az egyébként is nyereséges, nagy profitrátaival dolgozó férfiban rejlő lehetőségek. Azt feltételezték, hogy az alapvetően áfacsalás céljából létrehozott, nem nyereséges cégek helyett sokkal jobb hátteret jelent a valóban nyereséget termelő vállalkozóval szövetkezni.

Elsősorban átfuttatást végeztek színlelt szerződések segítségével.⁷⁸ Az első cég 155 288 kozmetikumot importált az országba 971 ezer forint értékben, ezt továbbadta a második cégnek sokkal magasabb áron, negyvenegymillió forintért. Ez a cég Hrubí Gyula kérésére továbbértékesítette az árut a harmadik cégnek, alacsonyabb áron, húszmillióért. Végül a negyedik cég 147,5 millióért megvette, és eladta pár millióval drágábban Stadler cégének. Természetesen az áfát visszaigényelték, amely így Akasztóra került. Ám Ballai József ama feltevése, hogy az egész csak az áfa miatt lett volna fontos, nagyrészt téves. Az említett kozmetikum legtöbbször olcsó francia parfüm volt, illetve Szíriából hozott műbőr cipő, amelyet halottaknak készítettek, ezért nem is volt túlzottan tartós.⁷⁹ A vázolt átfuttatás a valóságban nem létező, a cégbí-

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Interjú N. L. nyugalmazott rendőr ezredessel. 2013. április 17.

⁷⁷ Interjú B. I. nyugalmazott rendőr ezredessel. 2013. március 31.

⁷⁸ Kocsisné dr. Surányi Andrea – Garamvölgyi Ildikó – Pekala Károly: Polgári jogi, gazdasági jogi ismeretek. Rejtjel Kiadó, Budapest, 1999, 107. o.

⁷⁹ Interjú B. I. nyugalmazott rendőr ezredessel. 2013. március 31.

róság előtt ismeretlen cégek között zajlott. A papíron ennyi cégen keresztül menő áru a valóságban egyenesen Stadler cégéhez került az előbbieken jelzett alig egymillió forintért. Az akasztói vállalkozó pedig valójában ennél kissé többért adta el Ukrajnába és Romániába. Ezzel egyrészt a pénzénél maradt, másrészt papíron, az adóhatóságnak óriási veszteséget könyvelhetett el, ami csökkentette az évi hivatalos árbevételét és így a társasági adóját is.⁸⁰

A bizonyítás ebben az esetben akként zajlott, hogy a nyomozóknak igazolniuk kellett: az átfuttató cégek nem léteznek. Ezt a cégbíróságon megtették, majd a számlákról bebizonyították, hogy mindegyik Pergel Nándor mechanikus írógépén készült.⁸¹ Az említett bűnözői csoportok előtt Stadler létező kis cégeket használt, amelyek viszont gyakorlati szempontból alkalmatlanok lettek volna ekkora áruforgalom lebonyolítására.⁸²

Részben az előbb említett illegális mechanizmusoknak is tulajdonítható, hogy az 1994. évi IX. törvény beiktatta a Btk.-ba a gazdasági adatszolgáltatás elmulasztása törvényi tényállást. Tóth Mihály megállapítását, miszerint „*kissé talán későn*” reagált a törvényalkotás, mára inkább az enyhítő jelzők nélkül lehetne megfogalmazni, mindazonáltal fontos büntetőjogi mérföldkő az „*illegálisan meggazdagodott és részben örökre eltűnt vagy átalakult utolérhetetlen »konjunktúravállalkozások«*” prosperációjának megállítására.⁸³ A törvény egyértelmű célja volt, hogy a gazdasági társaságok közhitelességét büntetőjogi eszközökkel garantálja.

Stadler egy másik költségtermelő tevékenysége nagyon jól rávilágít arra, miként is működött a külkereskedelem, és az azt végző kereskedők milyen jól tudták, hogyan lehet az üzletág belső szabályait nem ismerő, akár hivatalos személyeket is becsapni. A már korábban említett átmeneti időszakban fontos információs előnyt és bizonytalanságot kihasználó Stadler úgy állította be magát, mintha egy kiépült, stabil piacgazdaság szereplőjeként egy másik, hasonló adottságú országgal kívánna kereskedni. Ezért különböző orosz cégek a Stadler Kft.-nek marketingtevékenységet és piackutatást végeztek olyan piacok vonatkozásában, amelyekkel Stadlernek nem volt semmilyen üzleti kapcsolata, vagy amelyeket saját kapcsolatain keresztül enélkül is nagyon jól ismert. A vád említett hét számlát, ezek 2,4 milliárd összértékű költség számlák voltak, amelyek elszámolásával az akasztói vállalkozó a vád szerint 989,5 millióval csökkentette a befizetendő társasági adóját az adott évben.

⁸⁰ Interjú B. M. rendőr ezredessel. 2013. február 24.

⁸¹ Uo.

⁸² Interjú B. I. nyugalmazott rendőr ezredessel. 2013. március 31.

⁸³ Tóth Mihály: Gazdasági bűnözés és bűncselekmények. KJK-Kerszöv, Budapest, 2000, 232. o.

A média és a politika hatása a Stadler-ügyre

A média nagyobb része Stadlerre, a műgyűjtőre koncentrált, mert ezt lehetett közérthetően bemutatni, valamint szórakoztató, meghökkentő példákkal illusztrálni. Stadler József 1993 decemberében valóban vásárolt huszonkét festményt. Például *Leonardo da Vinci Utolsó vacsora* című freskóját, amely az 1498-as elkészülte óta a mai napig a milánói Santa Maria delle Grazie-templom refektóriumának falán látható. A művészettörténeti kutatóknak nincs tudomásuk arról, hogy Da Vinci festett volna másolatot erről a képeről. Egyes művészeti szakértők szerint azonban a XVII. században nagyon sokan másolták a művet. Ezt az elemet a védelem többször is felhozta mentő körülményként, mondván, Stadler nem tudhatta, valóban eredeti képeket vásárolt-e. Az adásvételi listán szerepelnek *Munkácsy Mihály*tól aktok, ám a művészettörténeti szakértők itt sem tudnak arról, hogy a művész valaha festett volna ilyet. A festménycsomagért két részletben fizetett Stadler József, mindkét alkalommal készpénzben. Az 1/93-as és a 2/93-as számla végösszege 820 483 600 forint volt, ebből 205 120 900 forint áfára volt jogosult.⁸⁴

A műtárgy- és marketinganyagok vásárlását egy bizonyos *Szergej Anatoljevics Vekszler* nevű orosz üzletemberen keresztül intézte. A hatóságoknak nem volt biztos tudomásuk arról, ki ez az ember. A Vekszler rendkívül gyakori családnév, ezt a védőügyvédek is felhozták a név mögött lévő személy valószínű létezésének bizonyítására. Stadler hivatalosan az Art Lux Galériától vásárolta a képeket. A két ország közötti rendőri együttműködésre jó példa a Vekszler-szállal kapcsolatos információkérés. Az orosz hatóságok a kezdeti megkereséskor elismerték a galéria létezését, és a képek egy részéről úgy nyilatkoztak, lopottak. A későbbiekben, az ügy láthatóan komolyra fordulása után, határozottan tagadták a galéria és a képek létezését. Végül az egyik magyar nyomozónak kellett több mint egy hétre Moszkvába utaznia, ellenőrizni a cégek létezését.⁸⁵ A kezdeti nehézségek ellenére az orosz hatóságokkal való együttműködés útján bizonyítani lehetett, hogy a Stadlerrel kapcsolatban álló cégek egyikét sem jegyezték be hivatalosan Oroszországban.

A stadionépítés, illetve a Stadler FC létrehozása volt a másik feltűnő jelenség és később a média kedvelt témája a vállalkozóval kapcsolatban. Az ügyben nyomozó rendőrök is említették, milyen megdöbbentő kép fogadta őket, amikor aranyozott épületekben, rengeteg luxuscikk között találták meg Stadler Józsefet, aki a környező térségben befolyásos embereknek előszere-

⁸⁴ Interjú N. L. nyugalmazott rendőr ezredessel. 2013. április 17.

⁸⁵ Interjú B. M. rendőr ezredessel. 2013. február 24.

tettel rendezett óriási bulikat, prostituáltakkal és rengeteg ingyen étellel és itallal.⁸⁶

A politikai kapcsolatok nagy része megmaradt a legendák és összeesküvés-elméletek szintjén, amíg 2001. február 22-én a *Magyar Nemzet* nem közölte Stadler kézzel írt levelét, amelyben arra kéri *Hámori Csabát* és *Balogh Ernőt* az MSZP részéről, hogy a korábban nekik fizetett összegekből legalább húsz-harmincmillió forintot adjanak vissza, hogy fizetni tudja az ügyvédekét.⁸⁷ *Deésy Gézá*t, a FKGP, illetve a párt vállalkozói tagozatának tagját, az ügy negyedrendű vádlottját azzal gyanúsították, hogy részt vállalt a parfümök átfuttatásában. Mivel a Dessex Kft. nem fizette be az áfát, így Stadler mint vevő az állam sérelmére az államtól kapta meg. Az ügy harmadrendű vádlottja először feltáró, beismerő vallomást tett, majd az egyik interjúalanyom által alkalmazott pszichikai kényszerre hivatkozva mindent visszavont. A részletes vallomásából azonban kiderül, hogy Deésy Gézá t egyrészt informális kapcsolatai miatt vonták be, ezért cserébe a Független Kisgazdapárt „*pénzcsinálója*”⁸⁸ saját pártját tudta szubvencionálni. Az ügynek ezt a szálát nem bizonyították, mégis az állami támogatások, a strómancégek alapján kirajzolódó *Leopold Lajos* színlelt kapitalizmusának⁸⁹ XX. századi változatát tovább árnyalja, hogy a feudális helyett a beágyazott kapcsolati tőkén alapuló viszonyok kapitalista kihasználása a politikai szereplők finanszírozását sem hagyja érintetlenül. Claus Offe részben ezért is állíthatta a kelet-európai rendszerváltozások után, hogy a piacgazdaság elsősorban politikai vállalkozás.⁹⁰

Stadler mint márkanév

A rendszerváltozás utáni Magyarországon talán Stadler bírósági tárgyalása volt az első, amelynek idején a vádlott olyan mértékben tudta használni a médiát, hogy akár a közvélemény, akár a parlament részéről nyomás alá kerültek a hatóságok, ez pedig azt bizonyítja, hogy az ügyet a média szintjén is meg kell tudniuk nyerni a hatóságoknak. 1998-ban, az elsőfokú ítélet kilenc évre és teljes vagyonelkobzásra ítélte a vádlottat, majd a Legfelsőbb Bíróság

86 Interjú B. I. nyugalmazott rendőr ezredessel. 2013. március 31.; Interjú K. F. nyugalmazott rendőr őrnaggyal. 2013. március 12.

87 Molnár Pál: Stadler-gate az MSZP-ben. Rendőr ezredes is tanúsítja a párt 1994-es „szponzorálását”. *Magyar Nemzet*, 2001. február 24. http://mno.hu/migr_1834/stadlergate-az-mszpb-843872

88 Ballai József (2001a): i. m.

89 Ifj. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*, 1988/2–3., 321–355. o.

90 Claus Offe: i. m. 118. o.

új eljárásra kötelezte az elsőfokú bíróságot, amely öt év hat hónapi szabadságvesztés-, illetve kétmillió forint pénzbüntetést szabott ki rá. A fellebbezés után a Legfelsőbb Bíróság 2003 februárjában négy év hat hónapra csökkentette a büntetést, szinte teljes mértékben helybenhagyta az első fok megállapításait, de Stadler megromlott egészségi állapotára, valamint arra hivatkozással, hogy majd tíz évig volt büntetőeljárás alá vonva, csökkentette a büntetés mértékét.⁹¹ A másodrendű vádlottat, Hrubí Gyulát három év börtönbüntetésre, három év közügyektől eltiltásra, valamint kétszázezer forint pénzbüntetésre ítélték. A negyedrendű vádlottat, Deésy Gézárt különösen nagy kárt okozó, folytatólagosan elkövetett csalás és magánokirat-hamisítás miatt ítélték három év börtönbüntetésre.

A Stadler Kft.-t az APEH kezdeményezésére felszámolták, a kft. ugyanis különböző adó- és járulékfizetési kötelezettségének nem tett eleget, így megközelítőleg kilencmilliárd forintnyi tartozást halmozott fel.⁹² A Stadler Kft. egyik legfontosabb hitelezője a Corvin Bank egyik cége volt, amelynek hitelét a kamatok milliárdos kintlévőségévé, majd behajthatatlan tartozássá dagasztották.⁹³

Stadler a híressé vált, általa többször hangoztatott „*Ártatlan vagyok!*”⁹⁴ felkiáltással, illetve a politikai szereplők elleni támadásaival maga mellé állította a lakosság egy részét.⁹⁵ Az igazságszolgáltatás szocialista időszak kézi vezérlésű újságain és tévéjén szocializálódó dolgozóit meglepetésként érthette, hogy a magánkézbe kerülő lapok Stadlert népi hősként, akár a korrupt politikai és gazdasági vezetőkkel harcoló kisemberként láttatták. Számadó juhászból milliárdos akasztói üzletemberként, aki egyedül megcsinálta a szerencséjét. Az igazságszolgáltatásban azóta szinte evidencia, hogy egy-egy büntetőügyet nem elég a tárgyalóteremben megnyerni, a médiafelületeken is győzni kell.

Az egykori akasztói vállalkozó szabadulása után áruházat nyitott Solton, és kereskedelmi tevékenységet folytatott. Mivel büntetett előéletű volt, nem lehetett gazdasági társaság tisztviselője, ezért strómanok nevében vezette az üzleteit, amelyek már az országon belüli piacon működtek. Később ezért

91 Négy év hat hónap Stadlernek. Index, 2003. február 12. <http://index.hu/bulvar/stadler0212/>

92 Ballai József: Stadler József szabadon: Korunk hőse. Magyar Narancs, 2005. február 3. http://magyarnarancs.hu/belpol/stadler_jozsef_szabadon_korunk_hotildese-53283

93 Interjú B. M. rendőr ezredessel. 2013. február 24.

94 Elvirát a börtönből hódította meg Stadler. Blikk, 2005. január 21. http://www.blikk.hu/blikk_aktualis/20050121/elvirat_a_bortonbol_hoditotta_meg_stadler

95 A sírból hozná vissza az akasztói stadiont. Index, 2011. november 17.

http://index.hu/video/2011/11/17/stadler_stadion/

2011 novemberében jogerősen négy év tíz hónap börtönbüntetéssel, valamint hatvanhétmillió forint vagyonekhozással sújtotta a Szegedi Ítéltábla Stadler Józsefet.⁹⁶

Az élelmiszer- és ruhaipari termékeit kelet-európai kapcsolatain keresztül tudta áron alul megszerezni. A tisztítószerket úgynevezett lédig kiszerezésben, nagy mennyiségben, kimérve vásárolta meg olcsón, majd saját nevét márkaként használva árulta.⁹⁷ A ruhákat pedig használtan bálákban vásárolta meg, majd az előre válogatott darabokat itthon kimosatta, és újként, darabonként adta el a Bács-Kiskun megyei lakosoknak.

Az előző büntetőügye előtt is alkalmazott könyvelője, Hrubí Gyula segítségével olyan cégeknek állított ki számlát, amiktől ő csupán papíron vásárolta meg az árut, és mivel ezek a cégek nem léteztek, így a vételár után áfát sem fizettek, amelyet ő viszont visszaigényelt a saját cége számára.⁹⁸ Ezt részben az indokolta, hogy feltehetően karitatív szervezetek hoztak Kelet-Európába ruhabálákat, amelyeket bűnözői csoportoknak feketén eladtak. Mivel az adományként behozott áru nem kerülhet kereskedelmi forgalomba, ezért egyes esetekben elengedhetetlen volt nem létező cégektől származó hamis számlák beszerzése.

Összegzés

Stadler József jól működő vállalkozóként dolgozott már a szocializmusban is. Megtalálta azokat a kiskapukat, kialakított olyan kapcsolati hálózatokat, amelyek lehetővé tették a profitábilis működést főként élelmiszerek és használati cikkek árusításában. A szállítmányozás megszervezésével kiszélesíthette az általa elérhető piacok számát, és ezzel olyan bevételre tehetett szert, amelyet aztán illegális cselekmények útján tovább növelhetett. A Dános Valér és Kacziba Antal által hangsúlyozott szervezett bűnözői körök legális üzletekbe befektető magatartására Stadler segítőitársai esetében is van példa. Ám éppen az akasztói vállalkozó esete különleges abban a tekintetben, hogy

⁹⁶ Ismét börtönre ítélték Stadler Józsefet. Origo, 2011. november 17.

<http://www.origo.hu/itthon/20111117-jogerosen-negy-ev-tiz-honap-bortonbuntetessel-valamint-67-millio-forintos.html>

⁹⁷ Stadler válasza az Armanira. Index, 2007. november 4.

http://index.hu/video/2007/11/04/stadler_valasza_az_armanira/

⁹⁸ Több mint négy év letöltendő börtönt kapott Stadler József adócsalásért. Origo, 2011. május 16.

<http://www.origo.hu/itthon/20110516-stadler-jozsef-tobb-mint-negy-ev-letoltendo-bortont-kapott-also.html>

HÍRES BŰNÜGYEK, TANULSÁGOS NYOMOZÁSOK

a rendszerváltozás idején átalakuló gazdasági helyzet és az a megkésve követő szabályozás lehetővé tette az illegalitás és legalitás határán működő vállalkozók és bűnözők keveredését. A szocialista korszakban büntetlenül, sokszor informális viszonyokat felhasználva üzletelő Stadlernek a rendszerváltozás lehetővé tette a minél nagyobb érvényesülést a külföldi, keleti piacokon. Sokszor népmesei hősként ábrázolta őt a média, ezzel akár tudatlanságból, akár politikai célokból elfedve⁹⁹, hogy Stadler József a rendszerváltozás egyik fő vállalkozója volt. A büntetőügyeknek tulajdonítható médiavisszhangot pedig fel tudta arra használni, hogy szabadulása után saját nevét márkaként bejegyezve áruljon Stadler ruházati és élelmiszer-ipari termékeket.

⁹⁹ Interjú N. L. nyugalmazott rendőr ezredessel. 2013. április 17.